

PIOTR ZAMELSKI

Zasady gospodarki leśnej w kontekście troski o dobro wspólne i zdrowie publiczne w Polsce

Principles of forest management in the context of concern
for the common welfare and public health in Poland

ABSTRACT

Zamelski P. 2018. *Zasady gospodarki leśnej w kontekście troski o dobro wspólne i zdrowie publiczne w Polsce*. Sylwan 162 (8): 658-663.

This study analyses the interdisciplinary issue of the objective of legal provisions regarding the four principles of forest management listed in the Act on Forests and their significance for the common welfare and public health in Poland. The common welfare consists of the general determinants necessary for the integral development of people and society, and these determinants include public health, which consists of organised activity focused on the health of the entire society. The scope of the study included selected aspects of the statutory principles of forest management in the Republic of Poland, which constitute one of the legal mechanisms for forest protection. The research examined legal acts and available literature. In the adopted study hypothesis, it was recognised that the principles of forest management applicable in the Republic of Poland in the intention of the legislator are to primarily serve the common welfare and public health, which does not exclude the existence of parallel goals. The principles of forest management consistently introduce the priority of nature conservation over other economic and social functions of forest areas. These principles aim not only to preserve existing forests, but also to increase their area or productivity. This is due to the recognition of forests as an irreplaceable and non-alternative social good, which determines the development of the state and society, introduces balance and self-regulation in the natural environment, and provides income from wood and other forest resources. The existence of healthy forests contributes to the improvement of society's general health condition on many levels, including thanks to the improvement of air quality, the recreational values of forests, and the availability of forest flora and fauna. Thus, the obligations of forest owners arising from the statutory principles of forest management serve to achieve various social benefits, which constitute the common welfare, in particular, care for public health.

KEY WORDS

legal values, environment protection, benefits from forests, social development

ADDRESSES

Piotr Zamelski – e-mail: p.zamelski@po.opole.pl

Wydział Ekonomii i Zarządzania, Politechnika Opolska; ul. Luboszycka 7, 45-036 Opole

Wstęp

Do zasad gospodarki leśnej wymienionych w art. 8 Ustawy... [1991] należą zasady powszechnej ochrony lasów, trwałości utrzymania lasów, ciągłości i zrównoważonego wykorzystania wszystkich funkcji lasów oraz powiększania zasobów leśnych. Zasady ogólne znajdują rozwinięcie w przepisach

szczególonych oraz wyznaczają kierunek ich interpretacji, przy czym ustawodawca dostrzega w lasach wartość uzasadniającą objęcie ich ochroną prawną ukierunkowaną nie tylko na utrzymanie w stanie niepogorszonym, ale także na dalszy rozwój. Każda wartość prawnie chroniona musi znajdować oparcie w wartościach wyższego rzędu o charakterze ekonomicznym, społecznym, kulturowym, przyrodniczym itp. W rozważaniach wykazano, że do wartości uzasadniających sformułowanie przez polskiego ustawodawcę bezwzględnych i jednoznacznych zasad gospodarki leśnej należy troska o dobro wspólne i zdrowie publiczne.

W pierwszej kolejności odniesiono się do zagadnień dobra wspólnego i zdrowia publicznego, ich znaczenia prawno-ustrojowego i wzajemnych relacji. Następnie dokonano charakterystyki zasad gospodarki leśnej w Polsce, dowodząc, że troska ustawodawcy o utrzymanie dziedzictwa przyrodniczego wynika z troski o dobro wspólne i zdrowie publiczne. Rozważania uwzględniają stan prawny i faktyczny na dzień 28 lutego 2018 roku.

Dobro wspólne i zdrowie publiczne

Pojęcie dobra wspólnego jest wartością ugruntowaną w tradycji filozoficznej, która agreguje całość dóbr i uwarunkowań potrzebnych dla pełnego i integralnego rozwoju osoby ludzkiej i społeczności ludzkich [Turowski 1958; Słomski 2000; Kość 2005]. Pojęcie *bonum commune* znane było jeszcze w starożytnej filozofii społecznej i politycznej, a jego zasadniczy rozwój nastąpił w średniowiecznym tomizmie [Zamelski 2014]. Jako wartość prawnonaturalna nie traci swojej aktualności w zmieniających się warunkach cywilizacyjnych i ustrojowych, może natomiast ujawniać nierozpoznaną dotąd przydatność do rozwiązywania nowych problemów (tzw. proces rewindykacyjny) [Piechowiak 1999]. Co więcej, coraz bardziej złożone stosunki społeczne i ekonomiczne, niejednokrotnie cechujące się rozwiązaniami o niejasnych źródłach i celach, domagają się pogłębienia wiedzy o dobro wspólnym i jego wymogach. Również polski ustrojodawca określa Rzeczpospolitą Polską dobrem wspólnym wszystkich obywateli, co oznacza uznanie państwa polskiego za ważny składnik dobra wspólnego [Konstytucja... 1997; Trzeciński 2005]. W konsekwencji dobrem wspólnym są również elementy struktury państwowej, jak dziedzictwo przyrodnicze czy zdrowie społeczeństwa. Zdrowie publiczne należy do dobra wspólnego, opisuje bowiem pożądaną stan zdrowia danej populacji oraz środki służące jego osiągnięciu i utrzymaniu. Badania nad zdrowiem publicznym mają charakter interdyscyplinarny, łącząc problematykę nauk medycznych i nauk społecznych. Samo zainteresowanie zdrowiem publicznym pozostaje jednak konsekwencją uznania, że zdrowie ludzkie jest elementem dobra wspólnego i powinno być chronione za pomocą środków obejmujących całe społeczeństwo. W konsekwencji wszelkie wypowiedzi dotyczące zdrowia publicznego odnoszą się jednakowo do całości kształtu dobra wspólnego danego społeczeństwa.

Winslow [1920] sformułował definicję zdrowia publicznego, określając je jako naukę i sztukę „zapobiegania chorobom, wydłużania życia oraz promowania zdrowia fizycznego i sprawności poprzez zorganizowane wysiłki społeczeństwa”. Wskazanie na potrzebę zorganizowanych działań podejmowanych dla osiągnięcia celów pożytecznych dla ogółu ludności wyraźnie nawiązuje do wartości dobra wspólnego, którego treścią są między innymi sprawy zdrowia publicznego. Współcześnie popularny staje się kierunek określany jako „nowe zdrowie publiczne”, który stara się uwzględnić aktualne zagrożenia dla zdrowia ludności oraz sposoby przeciwdziałania ich występowaniu [Opolski 2011]. Z tego powodu jednym z podstawowych obszarów zainteresowań nauki o zdrowiu publicznym stały się uwarunkowania społeczne i środowiskowe życia człowieka, w tym stan środowiska naturalnego, w znacznym stopniu warunkowany sytuacją lasów.

Środowisko naturalne wywiera daleko idący wpływ na warunki życia i rozwoju poszczególnych osób i całych społeczeństw, determinuje wiele regulacji prawnych, oddziałuje na gospodarkę i kulturę społeczeństwa. W konsekwencji środowisko naturalne, w znacznym stopniu kształtowane przez gospodarkę leśną, jawi się jako ważny składnik dobra wspólnego całego społeczeństwa, a przy tym jako jeden z kluczowych determinantów badań i działań z zakresu zdrowia publicznego [Srinivasan i in. 2003]. Literatura dotycząca wpływu liczby, położenia i stanu terenów leśnych na środowisko naturalne i zdrowie ludzi nie pozostawia w tym względzie wątpliwości [Hornowski 1970; Donovan i in. 2013]. Począwszy od wielkiej rewolucji technologicznej rozwój cywilizacyjny powoduje niespotykane wcześniej szkody i zagrożenia dla przyrody (uprzemysłowienie, gospodarka rabunkowa), zmieniając przy tym sytuację zdrowotną społeczeństw. Z jednej strony upowszechniono nowe metody diagnostyczne i terapeutyczne, które wydłużyły życie ludzi i polepszyły jego jakość, z drugiej nowe rozwiązania przemysłowe i technologiczne przyczyniły się do masowych zachorowań, spowodowanych m.in. zanieczyszczeniem środowiska naturalnego [Black i in. 1990; Schwarzenbach i in. 2010; Anderson i in. 2012].

Ustawodawca nie definiuje wprost walorów lasu uzasadniających objęcie go stosunkowo mocną ochroną (nieraz uciążliwą dla właścicieli prywatnych), tym niemniej w oparciu o przepisy ustawy o lasach i bogatą literaturę przedmiotu można ją uzasadnić funkcjami ekologicznymi, przyrodniczymi, gospodarczymi, społecznymi, turystycznymi, zdrowotnymi, krajobrazowymi i kulturowymi lasu [Wierzbicki 1991; Kłoczek 1998; Symonides 2001; Mandziuk, Janeczko 2009; Grzywacz 2011; Falencka-Jabłońska 2012; Nowacka 2012]. W 2016 roku same tylko Lasy Państwowe osiągnęły ponad 400 mln zł zysku netto, mając w swoim zarządzie prawie 7 mln hektarów gruntów zalesionych, co stanowi niemal 80% ogólnej powierzchni lasów w Polsce [Leśnictwo 2016; Sprawozdanie... 2017]. Możliwość korzystania przez państwo, jednostki samorządu terytorialnego, przedsiębiorców i społeczeństwo z różnych dobrodziejstw lasów wydaje się niezbędna dla budowania dobra wspólnego i ochrony zdrowia publicznego. Jest to zapewne jedna z przesłanek ustawowego zagwarantowania wolnego wstępu do lasów państwowych i wyłączenia, co do zasady, możliwości ich prywatyzacji [Ustawa... 2001].

Zasady gospodarki leśnej w Polsce

W celu ochrony terenów leśnych ustawodawca zobowiązał właścicieli lasów do kierowania się równoległe dwoma komplementarnymi systemami zarządzania lasem: gospodarką leśną i trwale zrównoważoną gospodarką leśną. Gospodarka leśna jest pojęciem przede wszystkim ekonomicznym, które obejmuje „działalność leśną w zakresie zarządzania, ochrony i zagospodarowania lasu, utrzymania i powiększania zasobów i upraw leśnych, gospodarowania zwierzyną, pozyskiwania – z wyjątkiem skupu – drewna, żywicy, choinek, karpiny, kory, igliwia, zwierzyny oraz płodów runa leśnego, a także sprzedaż tych produktów oraz realizację pozaprodukcyjnych funkcji lasu” [Ustawa... 1991]. Z kolei trwale zrównoważona gospodarka leśna ma na celu ochronę przyrody i zapewnienie jej społecznej użyteczności. Pojęcie to oznacza „działalność zmierzającą do ukształtowania struktury lasów i ich wykorzystania w sposób i tempie zapewniającym trwale zachowanie ich bogactwa biologicznego, wysokiej produktywności oraz potencjału regeneracyjnego, żywotności i zdolności do wypełniania, teraz i w przyszłości, wszystkich ważnych ochronnych, gospodarczych i socjalnych funkcji na poziomie lokalnym, narodowym i globalnym, bez szkody dla innych ekosystemów” [Ustawa... 1991].

Ustawa o lasach określa cztery zasady gospodarki leśnej obowiązujące wszystkich właścicieli lasów. Zasady te „nie mają charakteru rozłącznego i często pewne działania służą realizacji kilku zasad” [Walas 2015]. Właściciele lasów sami określają sposób realizacji celów i zasad gospo-

darki leśnej w zakresie nieuregulowanym ustawą o lasach, przy czym powinni się kierować wymaganiami dobrej praktyki w zakresie gospodarki leśnej [Ustawa... 1991; Rozporządzenie... 2017]. Celem zasad gospodarki leśnej jest ujednoczenie i optymalizacja metod gospodarowania we wszystkich lasach, przy czym zasady określone przez ustawodawcę podkreślają wartość lasu jako składnika dobra wspólnego, który powinien podlegać skutecznej ochronie prawnej ukierunkowanej na zabezpieczenie jego istnienia.

Pierwsza z ustawowych zasad, dotycząca powszechnej ochrony lasów, zobowiązuje właścicieli do kształtowania równowagi w ekosystemach leśnych, podnoszenia naturalnej odporności drzewostanów, wykonywania zabiegów profilaktycznych i ochronnych zapobiegających powstawaniu i rozprzestrzenianiu się pożarów, zapobiegania, wykrywania i zwalczania nadmiernie pojawiających i rozprzestrzeniających się organizmów szkodliwych oraz ochrony gleby i wód leśnych [Ustawa... 1991]. Powszechna ochrona lasów wiąże się także z obowiązkiem cechowania drewna oraz ustanowieniem kar za czyny zagrażające trwałości lub użyteczności lasu [Ustawa... 1971, 1991].

Zasada trwałości utrzymania lasów wiąże się z obowiązkiem ministra właściwego do spraw środowiska, nadleśniczego albo starosty (w zależności od stanu fizycznego i własnościowego lasu) do podejmowania zabiegów zwalczających i ochronnych albo przebudowy lasu w przypadku zagrożenia jego trwałości wywołanego czynnikami zewnętrznymi lub nieprawidłową gospodarką leśną [Ustawa... 1991]. Do czynników powodujących zagrożenia należą m.in. szkody powstałe w wyniku oddziaływania gazów i pyłów przemysłowych, pożary lub inne kłęski żywiołowe spowodowane czynnikami biotycznymi albo abiotycznymi, a także wystąpienie organizmów szkodliwych [Ustawa... 1991].

Kolejna zasada, ciągłości i zrównoważonego wykorzystania wszystkich funkcji lasów, nakłada na właścicieli lasów obowiązki w zakresie trwałego utrzymywania lasów i zapewnienia ciągłości ich użytkowania. W otwartym katalogu obowiązków właścicieli ustawodawca umieszcza zachowanie w lasach roślinności leśnej (upraw leśnych) oraz naturalnych bagien i torfowisk, ponowne wprowadzanie roślinności leśnej (upraw leśnych) w lasach w okresie do 5 lat od usunięcia drzewostanu, pielęgnowanie i ochronę lasu (w tym ochronę przeciwpożarową) oraz przebudowę drzewostanu, który nie zapewnia osiągnięcia celów gospodarki leśnej zawartych w wewnętrznych dokumentach planistycznych. W celu racjonalnego użytkowania lasu w sposób trwale zapewniający optymalną realizację wszystkich jego funkcji właściciel lasu powinien pozyskiwać drewno w granicach nieprzekraczających możliwości produkcyjnych lasu oraz pozyskiwać surowce i produkty uboczne użytkowania lasu w sposób zapewniający możliwość ich biologicznego odtwarzania i ochronę runa leśnego. Ustawa ogranicza też możliwość zmiany lasu na użytek rolny (co przez stulecia było działaniem systemowym) tylko do przypadków szczególnie uzasadnionych potrzebami właścicieli lasów [Ustawa... 1991].

Ostatnia zasada ustawowa dotyczy powiększania zasobów leśnych, które może być realizowane metodą ilościową (poprzez zalesienie nowych gruntów) lub jakościową (poprzez podwyższenie produktywności lasu w sposób określony w planie urządzenia lasu) [Ustawa... 1991]. Obowiązek zalesienia gruntów pozostających w zarządzie Lasów Państwowych spoczywa na nadleśniczych, a w przypadku pozostałych gruntów na właścicielach lub użytkownikach wieczystych. Zalesieniu podlegają przede wszystkim tereny nienadające się do innych celów (jak działalność rolnicza, wykorzystanie przemysłowe lub mieszkalnictwo), przy czym wielkość i rozmieszczenie obszarów zalesianych określa krajowy program zwiększania lesistości. Co więcej, właściciel lub użytkownik wieczysty lasu może otrzymać dotację z budżetu państwa na całkowite lub częściowe pokrycie kosztów zalesienia gruntów [Ustawa... 1991]. Warto zauważyć, że ustawodawca nie tylko ustanawia obowiązek ochrony lasu jako dobra ważnego społecznie, ale też ustanawia obligatoryjne i fakultatywne mechanizmy służące powiększaniu tegoż dobra.

Jak zauważono, w prawie polskim obok zasad gospodarki leśnej funkcjonuje pojęcie trwale zrównoważonej gospodarki leśnej. Pojęcie to nie stanowi alternatywy dla wymienionych zasad gospodarki leśnej, lecz uzupełnia je o cele i dyrektywy oparte na potwierdzonej konstytucyjnie zasadzie zrównoważonego rozwoju [Konstytucja... 1997; Radecki 2012; Walas 2014]. Cele trwale zrównoważonej gospodarki leśnej obejmują zachowanie lasów i ich korzystnego wpływu na klimat, powietrze, wodę, glebę, warunki życia i zdrowia człowieka oraz na równowagę przyrodniczą, ochronę lasów (zwłaszcza lasów i ekosystemów leśnych stanowiących naturalne fragmenty rodzimej przyrody lub lasów szczególnie cennych ze względu na zachowanie różnorodności przyrodniczej, zachowanie leśnych zasobów genetycznych, walory krajobrazowe lub potrzeby nauki), ochronę gleb i terenów szczególnie narażonych na zanieczyszczenie lub uszkodzenie oraz o specjalnym znaczeniu społecznym, ochronę wód powierzchniowych i głębinowych, retencji zlewni (w szczególności na obszarach wododziałów i na obszarach zasilania zbiorników wód podziemnych), jak również produkcję drewna, surowców i produktów ubocznego użytkowania lasu na zasadzie racjonalnej gospodarki [Ustawa... 1991]. Podany przepis konkretyzuje sposób realizacji ustawowych zasad gospodarki leśnej, a ponadto określa katalog podstawowych korzyści i zagrożeń związanych z jej prowadzeniem.

Wnioski

- ✦ Dobro wspólne, jako ogół dóbr i uwarunkowań potrzebnych dla istnienia i integralnego rozwoju społeczeństwa, jest wartością uznawaną w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, co powinno skutkować jej ochroną w przepisach ustaw zwykłych. Ważnym składnikiem dobra wspólnego jest zdrowie społeczeństwa oraz wszystkie uwarunkowania, które sprzyjają jego utrzymaniu i polepszaniu.
- ✦ Istnienie i rozwijanie prawidłowej gospodarki leśnej, sprzyjającej zdrowiu i różnorodności biologicznej lasów, jest nieodzownym warunkiem urzeczywistnienia dobra wspólnego w różnych jego aspektach, w szczególności zdrowia publicznego, samoregulacji ekosystemu, równowagi klimatycznej i hydrologicznej, rozwoju gospodarki i turystyki, jak również edukacji i nauki.
- ✦ Zasady gospodarki leśnej określone ustawie o lasach wprowadzają konsekwentny prymat ochrony lasów nad innymi potencjalnymi funkcjami terenów leśnych, wyrażając zrozumienie polskiego prawodawcy dla znaczenia lasów w kontekście troski o dobro wspólne i zdrowie publiczne. Zasady te, uzupełnione o dyrektywy trwale zrównoważonej gospodarki leśnej, która nawiązuje do koncepcji zrównoważonego rozwoju przywołanej w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, służą optymalizacji wykorzystania dziedzictwa przyrodniczego lasów przy zapewnieniu jego samoregeneracji.
- ✦ Zasady gospodarki leśnej wyróżniają się na tle innych regulacji prawnych dotyczących ochrony przyrody tym, że oprócz obowiązku zachowania dziedzictwa przyrodniczego w stanie niepogorszonym przewidują również obowiązek powiększania zasobów leśnych (zasada czwarta). Oznacza to, że lasom przypisano wyższą wartość społeczną w stosunku do niektórych innych funkcji terenu. Co więcej, ukierunkowanie gospodarki leśnej na rozszerzanie wydajności i powierzchni terenów leśnych potwierdza znaczenie lasów w strukturze dobra wspólnego oraz ich przełożenie na wymierne korzyści w postaci rozwoju państwa i społeczeństwa, w tym zdrowia publicznego.

Literatura

Anderson J. O., Thundiyil J. G., Stolbach A. 2012. Clearing the air: a review of the effects of particulate matter air pollution on human health. *J Med Toxicol* 8 (2): 166-175.

- Black D. W., Rathe A., Goldstein R. B. 1990. Environmental illness. A controlled study of 26 subjects with '20th century disease'. *JAMA* 264 (24): 3166-3170.
- Donovan G. H., Butry D. T., Michael Y. L., Prestemon J. P., Liebhold A. M., Gatzliolis D., Mao M. Y. 2013. The relationship between trees and human health: evidence from the spread of the emerald ash borer. *Am J Prev Med* 44/2: 139-145.
- Falencna-Jabłońska M. 2012. Walory przyrodnicze polskich lasów i ich uzdrowiskowo-turystyczne wykorzystanie. *Inżynieria Ekologiczna* 20: 60-69.
- Grzywacz A. 2011. Zdrowe lasy – zdrowe społeczeństwo. *Studia i Materiały CEPL* 28: 19-27.
- Hornowski J. 1970. Las a zdrowie. *Sylvan* 114 (08/09): 112-114.
- Kłoczek A. 1998. Pozaprodukcyjne funkcje lasu – dobra publiczne gospodarki leśnej. *Sylvan* 142 (11): 5-20.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r. 1997. *Dz. U.* Nr 78, poz. 483.
- Kość A. 2005. Podstawy filozofii prawa. Petit, Lublin.
- Leśnictwo. 2016. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Mandziuk A., Janeczko K. 2009. Turystyczne i rekreacyjne funkcje lasu w aspekcie marketingowym. *Studia i Materiały CEPL* 23: 65-71.
- Nowacka W. Ł. 2012. Wykorzystanie dóbr lasu – punkt widzenia społeczności lokalnej. *Studia i Materiały CEPL* 32: 155-160.
- Opolski J. 2011. Zdrowie publiczne – geneza, przedmiot i zakres. Wprowadzenie do zdrowia publicznego. W: Opolski J. [red.]. *Zdrowie publiczne. Wybrane zagadnienia. Tom I. Szkoła Zdrowia Publicznego CMKP, Warszawa.* 19-21.
- Piechowiak M. 1999. Filozofia praw człowieka – prawa człowieka w świetle ich międzynarodowej ochrony. *Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.*
- Radecki W. 2012. *Ustawa o lasach – komentarz.* Wolters Kluwer, Warszawa.
- Rozporządzenie Ministra Środowiska w sprawie wymagań dobrej praktyki w zakresie gospodarki leśnej. 2017. *Dz. U.* poz. 2408.
- Schwarzenbach R. P., Egli T., Hofstetter T. B., Von Gunten U., Wehrli B. 2010. Global water pollution and human health. *Annu Rev Environ Resour* 35: 109-136.
- Słomski W. 2000. Personalistyczna wizja wolności. Wokół koncepcji wolności osoby ludzkiej Emmanuela Mouniera. Wydanie II zmienione i poszerzone. Mix, Warszawa.
- Sprawozdanie finansowo-gospodarcze za 2016 rok. 2017. Dyrekcja Generalna Lasów Państwowych, Warszawa.
- Srinivasan S., O'Fallon L. R., Dearry A. 2003. Creating healthy communities, healthy homes, healthy people: initiating a research agenda on the built environment and public health. *Am J Public Health* 93 (9): 1446-1450.
- Symonides E. 2001. Znaczenie lasów dla ochrony przyrody. *Biblioteczka Leśniczego* 143: 1-14.
- Trzeciński J. 2005. Rzeczpospolita Polska dobrem wspólnym wszystkich obywateli. W: Góral J., Hauser R., Trzeciński J. [red.]. *Sądownictwo administracyjne gwarantem wolności i praw obywatelskich 1980-2005.* Naczelny Sąd Administracyjny, Warszawa.
- Turowski J. 1958. Człowiek a społeczeństwo. *Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego* 2: 3-28.
- Ustawa z dnia 6 lipca 2001 r. o zachowaniu narodowego charakteru strategicznych zasobów naturalnych kraju. 2001. *Dz. U.* Nr 97, poz. 1051.
- Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń. 1971. *Dz. U.* Nr 12, poz. 114.
- Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach. 1991. *Dz. U.* Nr 101, poz. 444.
- Walas M. 2014. Korzystanie z lasów a trwale zrównoważona gospodarka leśna. W: Rakoczy B., Szalewska M., Karpus K. [red.]. *Prawne aspekty gospodarowania zasobami środowiska. Korzystanie z zasobów środowiska.* TNOiK Dom Organizatora, Toruń.
- Walas M. 2015. Zasady gospodarki leśnej a zasada zrównoważonego rozwoju. W: Rakoczy B., Szalewska M., Karpus K., Walas M. [red.]. *Zasada zrównoważonego rozwoju w wymiarze gospodarczym i ekonomicznym.* Wydział Prawa i Administracji UMK, Toruń.
- Wierzbicki A. 1991. Lasy a człowiek – znaczenie lasu dla ludzkości i jego główne zagrożenia. *Sylvan* 135 (10): 5-13.
- Winslow C.-E. A. 1920. The untilled fields of public health. *Science* 51 (1306): 23-33.
- Zamelski P. 2014. Równowaga praw i obowiązków implikacją zasady dobra wspólnego. *Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.*